

ЕЛЕКТРОННА КНИГА: НАУКОВЕ ПОНЯТТЯ ЧИ МЕТАФОРА?

В.А.Маркова

У статті окреслюються перспективи використання поняття «електронна книга» в науковому обігу та аналізується співвіднесеність цього поняття з поняттями «електронний документ», «електронне видання», «електронний текст».

Ключові слова: книга, соціально-комунікативна природа книги, соціальна комунікація, міждисциплінарний підхід

The article analyzes book studies using an interdisciplinary approach toward investigation of social-communicative nature of a book. The author offers its own massive of disciplines necessary for holistic image about a book as phenomenon of social communication.

Попри те, що поняття *електронна книга* стало «загальним місцем» у публікаціях щодо майбутнього книги останніх десятиріч, воно й на сьогоднішній день є концептуально невизначеним. І така ситуація не дивна, адже за тисячолітню історію традиційної книги так і не сформувалося єдиної точки зору на зазначений феномен. Дати визначення є, насамперед, визначити межі певного поняття, зрозуміти, чим саме воно відрізняється від споріднених. Навіть незначний історико-культурного екскурсу здатний показати, що ці межі є надто рухливими. На рукописній стадії розвитку книжкової комунікації визначальними ознаками книги з точки зору змісту була наявність семантичної інформації у вигляді тексту, а з точки зору форми — фіксація на певному матеріальному носії. На відміну від інших документів (господарських, державних), книга призначалася для суспільного використання, тобто саме ця ознака дозволяла ідентифікувати будь-який письмовий текст як книгу. З розповсюдженням книгодрукування, яке поступово сформувало видавничу діяльність як окрему галузь книжної справи, виникло поняття *видання*, яке в сучасному сенсі означає «твір друку, який є поліграфічно самостійно оформленим, що пройшов редакційно-видавничу обробку, має установлені вихідні дані і призначений для передачі інформації, що міститься в ньому». У даному випадку поняття *книга* у відношенні до поняття *видання* є видовим. Причому як вид видання книга є «твором друку в формі кодексу з певною мінімальною кількістю сторінок». З формуванням нової наукової дисципліни — документознавства — книгу починали визначати як вид документа. І таким чином, на сьогоднішній день ми маємо три поняття, зміст яких деякою мірою збігається зі змістом поняття *книга: видання і документ*, які включають її у себе як видове поняття та поняття *твір*, яке є її змістовною складовою. На сьогоднішній день у спеціальній літературі їхнє вживання з прикметником *електронний* є надто розповсюдженим, причому часто вони використовуються як синоніми, а тому означити межі поняття *електронна книга* є ще важчим, ніж просто поняття *книга*.

Аналіз праць великої групи фахівців свідчить про те, що саме поняття *електронна книга* так і не отримало в них наукової концептуалізації. У різних авторів воно має різне семантичне наповнення. Інституалізоване ж його визначення відсутнє і на сьогоднішній день. **Мета статті** — окреслити перспективи використання поняття *електронна книга* в науковому обігу, проаналізувати співвіднесеність цього поняття з поняттями *електронний документ, електронне видання, електронний текст*.

За енциклопедією, *книга, електронна книга* — «сукупність даних (текст, звук, статичне і рухливе зображення) в пам'яті комп'ютера, призначена для сприйняття людиною за допомогою відповідних програмних і апаратних засобів [3, 729]». Дане визначення є надто широким, у ньому насторожує те, що будь-яку «сукупність даних», що розміщена в електронному середовищі, можна вже вважати електронною книгою. У даному випадку ми маємо справу скоріше з метафоричним використанням словосполучення *електронна книга*,

ніж зі строгою дефініцією, а ті ознаки, які зазначаються в наведеному визначенні більшою мірою описують поняття *електронний ресурс*.

До більш інституалізованого відноситься поняття *електронний документ*. Згідно з Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронним документом є «документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [7]», причому обов'язковим реквізитом електронного документа є електронний підпис.

Поняття ж *електронне видання* знайшло відображення у відповідному Державному стандарті. 2002 р. був введений у дію російський ГОСТ 7.83-2001. «Электронные издания: Основные виды и выходные сведения», який має статус міждержавного, його підписало дев'ять країн СНД. За ним електронне видання — це «електронний документ, що пройшов редакційно-видавничу обробку, призначений для розповсюдження в незмінному вигляді, який має вихідні дані [10]».

Очевидно, що межі електронного видання порівняно з традиційним виданням суттєво розширилися. Якщо ж вдатися до аналогії з державним стандартом, який визначає основні види традиційних видань, у тому числі і книжне, то у зазначених вище основних видах електронних видань ми не знайдемо і натяку на книжну форму. І це цілком зрозуміло, адже в межах видавничої термінології книзі відповідає певна матеріальна структура і конструкція, яка повністю зникає в електронному середовищі. То ж електронна книга це тільки метафора?

Відомий російський книгознавець Є.О.Динерштейн, наприклад, вважав саме словосполучення *електронна книга* нісенітницею, оскільки, на його думку, йдеться не про наступну ступінь розвитку традиційної книги, а про якісно новий засіб комунікації [4, 20]. Варто послухати й іншу точку зору, представлену авторитетним російським книгознавцем А.О.Беловицькою, яка вважає, що «якщо інформаційне суспільство» ототожнювати тільки з «новими інформаційними технологіями», а сутність *книги* лише з матеріально-предметним явищем *паперове книжне видання*, то книга зникає, залишається інформаційний електронний ресурс. Але нічого подібного не відбудеться, якщо коректно і несуперечливо усвідомити зміст і співвідношення хоча б кількох категорій і понять, які навіть здоровий глузд утримує біля слова *книга*: інформація, свідомість, мова, комунікація, твір, книжне видання, книжкова справа, щоб книга разом з читачем без втрат, а з приростом їхніх можливостей освоїли «нові інформаційні технології» і кіберпростір, а в комп'ютерній цивілізації повноцінно стала функціонувати електронна книга [2, 216]». Електронна книга, на її думку, представляє собою «актуалізовану засобами *електронно-промислової справи* (термін приблизний) єдність усіх процесів і результатів організації електронної копії тексту авторського твору (творів) у електронне книжкове видання і розповсюдження, перерозповсюдження і відтворення електронного книжкового видання тими ж засобами [2, 219]». Вона виділяє три можливих варіанти буття твору в кіберсередовищі: електронна копія авторського твору (причому в будь-якій семіотичній формі — вербальній, аудіальній, візуальній); електронна копія традиційного книжкового видання та власне електронний твір, що створений для існування лише в електронному середовищі. Очевидно, що й ті, хто створювали державний стандарт, і А.О.Беловицька свої уявлення щодо мережевого простору цілком виводять за аналогією з книжковою комунікацією. Вони не враховують, що в мережевому просторі такі концепти як *незмінний вигляд* електронного видання, *авторський твір* ставляться під сумнів. У їхньому уявленні видання електронних видань — процес, споріднений з віками сформованою книжковою справою, який А.О. Беловицька навіть намагається визначити за аналогією як *електронно-промислову справу*. Реальність же мережевого простору рушить усі ці уявлення, що сформовані книжковою культурою. Тексти, доступні в Інтернеті, в тому числі і копії традиційних книг, потрапляють туди, минаючи всі видавництва. Останні ж матеріально ні в якому разі не зацікавлені в тому, щоб представляти електронні копії своїх видань, оскільки електронна комерція є ще недостатньо освоєною практикою, в нашій же країні вона взагалі гальмується нерозвиненістю системи електронних платежів. Більшість же творів, що створюються в мережевому просторі, в тому числі і з використанням гіпертексту, є

продуктом творчої активності ентузіастів. Тобто, зазначений державний стандарт не додає ніякого знання щодо реалій буття текстів у мережевому середовищі і не дає відповіді, в яких саме відносинах знаходяться поняття *електронне видання* і *електронна книга*. Поміж тим, складається враження, що А.О.Беловицька взагалі їх ототожнює.

Р. Шартъє вважає, що найімовірніше поняття *книга* в новій комунікативній реальності вживатиметься за контрастом з вільною, стихійною електронною комунікацією, коли в мережі розповсюджуються будь-які тексти, тим самим порушуючи всі порядки дискурсів [9, 232]. Якщо в книжковій комунікації порядок дискурсу будується, виходячи з певної матеріальної форми (книга, газета, лист і т. ін.), то екран комп'ютера стирає жанрові межі, знищує будь-яку ієрархію, залишаючи користувача без всяких орієнтирів щодо достовірності, цінності, авторитетності інформації, а отже – ускладнює роботу в електронному просторі. І такі проблеми знову повертають до необхідності регулювання способів виробництва текстів у мережевому просторі, тобто перенесення принципів традиційного книговидавництва (редакційно-видавнича обробка, обов'язкові вихідні дані, дотримання норм авторського права) в електронний світ. Така практика, в свою чергу, викликає протести з іншого боку, адже вона суперечить вільному доступу до інформації. Тобто, суспільство вкотре стоїть перед дилемою: бути поглинутим безмежним морем неієрархізованої інформації чи вдатися до її фільтрації, тим самим обмеживши вільний доступ до неї. На сьогоднішній день означені тенденції співіснують: нам не можливо отримати безкоштовно електронний варіант нового видання в самому видавництві, але ми можемо його легко «скачати» з особистої електронної бібліотеки, куди воно попадає як цифрована копія друкованого видання, і закони авторського права тут безсилі. Попри легкість та безкоштовність доступу, така копія матиме велику кількість помилок, що виникають у процесі сканування, а отже – класифікація її як *видання* є проблематичною.

У позиції Р. Шартъє простежується ціннісний аспект в атрибуції книги, тобто книга — це те, що дає певну перевірену, відібрану інформацію, їй можна певною мірою довіряти. І це важливий момент. Адже всі уявлення щодо її матеріальної форми і структури остаточно сформувалися лише в ХУІ ст., тобто вони є такими, що історично склалися. Тобто для атрибуції книги, насамперед, важлива змістова складова, форма ж є рухливою? Але логіка видавничої діяльності в умовах книжкової комунікації нас привчила до іншого: *книжкове видання* визначалося таким саме за формою. Цілком слушно М.Маклюен писав, що головна проблема нашого часу полягає в тому, що ми живемо в нову, електричну, епоху, але продовжуємо мислити зразками епохи панування книжкової комунікації [6, 6]. У даному випадку це проявляється в тому, що буття електронного видання мислиться цілком категоріями традиційного книговидавництва. Хоча й тут є певні зрушення, оскільки для типології електронних видань введені додаткові типологічні ознаки: наявність друкованого еквіваленту, технологія розповсюдження, а також характер взаємодії користувача й електронного видання. Чи можна ототожнювати *електронне видання* з *електронною книгою* лише на основі того, що факт видання гарантує якість інформації? Очевидно, що ні. По-перше, в поняття *електронне видання* потрапляє багато такого, що аж ніяк не можна атрибутувати як книгу. Наприклад, художнє електронне видання визначається як «те, що містить твори художньої літератури, образотворчого мистецтва, театральної, естрадної та циркової творчості, твори кіно, музейну і іншу інформацію, що відноситься до сфери культури і не є змістом наукових досліджень». Попри всі тенденції мультимізації видів комунікації все ж представникам книжкової культури, до якого ще сміливо можна віднести наших сучасників, важко кінофільм назвати *електронною книгою*. По-друге, в поняття *електронне видання* не потрапляють численні електронні копії традиційних книг, які потрапили туди несанкціоновано, та продукти мережевої словесності, які передбачають процес читання, а тому все ж асоціюються з поняттям *книга*. То що ж, поняття *електронна книга* – лише остання данина книжковій культурі і саме тому так важко від неї відмовитися?

Варто означити ще один ареал, де використовується споріднене з *електронною книгою* поняття *гіперкнига*. Якщо поняття *електронне видання* «визріло» у видавничій діяльності,

оскільки оригінал-макет видання протягом останніх десятиріч там виготовляється за допомогою комп'ютерної техніки, а тому електронний варіант видання передре друкованому, то поняття *гіперкнига* є цілком пов'язаним із мережевим простором і є похідним від поняття *гіпертекст*. Його стали використовувати в теоретичних побудовах щодо можливостей гіпертексту, оскільки останній є структурою, з якою важко мати справу як з об'єктом. Як уже зазначалося вище, саме гіпертекстова структура забезпечує певні додаткові комунікативні переваги електронній книзі, а тому розповсюдженою є думка, що *електронна книга* і *гіперкнига* є синонімами, оскільки електронною книгою може вважатися лише книга, в якій використовується гіпертекстова структура. Вважається, що вона повинна відповідати наступним вимогам: здійснювати швидкий пошук заданої інформації за виділеними ключовими словами; за вимогою користувача надавати йому довідкову інформацію за певною темою; забезпечувати інтерактивний режим праці користувача з електронною книгою; реалізовувати різноманітні режими праці з системою (читання, перегляд, вибіркоче читання, пошук фрагмента); забезпечувати зручну для користувача взаємодію з системою за допомогою інтелектуального інтерфейсу [1].

Ще більшої термінологічної плутанини додає те, що до пристрою для читання електронних варіантів книг теж використовують поняття *електронна книга*, або e-book, адже робота з текстом у електронному вигляді потребує застосування певних апаратних засобів, найменш зручним із яких є персональний комп'ютер, насамперед через його стаціонарність. Найбільш пристосованим для цього є портативний комп'ютер, навіть мобільний телефон, і, нарешті, *електронна книга* (і у західних спеціалістів цей термін використовується саме в цьому значенні), як пристрій, що являє собою книжкові планшети з рідкокристалічним екраном, кількома кнопками чи клавіатурою, дисководом, CD-ROM і модемом. Очевидно, що він певною мірою імітує традиційне друковане видання: пристрій має формат кишенькового видання в «шкіряній оправі». Такі пристрої досить тривалий час можуть працювати автономно, їхня вага, кут зору і відстань до сторінок суттєво не відрізняються від подібних характеристик друкованої книги, в них є функція книжкових закладок, приміток на полях, підкреслень, малюнків. Хоча за формою e-book схожа на традиційну книгу, за змістом вона більшою мірою є персональною електронною бібліотекою. За допомогою Інтернету в неї можна завантажити досить значну кількість сторінок (залежно від моделі) або використовувати з цією метою CD-ROM, який містить бібліотеку потрібних видань. Використання такого пристрою передбачає і захист авторських прав, оскільки для багатьох моделей e-book передбачається можливість отримання електронних видань лише із сайту виробника. До того ж, користувач не може здійснювати ніяких маніпуляцій з текстом, окрім санкціонованих (читання, перегляд, пошук фрагментів).

Також з кінця 90-х рр. в медіа-лабораторії Массачусетського технологічного інституту розроблялася «остання книга» — книга, яка здатна вмістити всі книги світу. Її зовнішнє оформлення суто традиційне: обкладинка, сторінки, але замість друкарського способу використовуватимуться спеціальні електронні чорнила, що проступатимуть зсередини і, за бажанням володаря книги, проявлятимуть той чи інший текст. Таким чином, зазначена технологія передбачає поєднання книги з комп'ютером. Новим напрямом у видавничій індустрії стало виготовлення аудіо книг, які також деякі автори включають до поняття *електронна книга*, адже вони є інтегрованими з комп'ютерною технікою [8].

Російський бібліотекознавець Т.В.Майстрович узагальнила змістовне наповнення поняття *електронна книга* в наступному переліку: видання на оптичних компакт-дисках та інших фізичних носіях; художні твори і часописи, що розміщені на сайтах і доступні в Інтернеті; електронні копії друкованих видань; технічні пристрої для читання; самі тексти, що загрузаються в технічні пристрої для читання; комп'ютерні оригінал-макети друкованого видання; аудіокниги; мережеві електронні видання [5, 49]. Сама ж вона вважає, що статус електронної книги визначається не її технологічними характеристиками, а тими соціальними функціями, що зберігаються і в електронному середовищі, а тому електронною книгою можна вважати «електронний документ, що має складну і незмінну структуру і однозначні

ідентифікаційні характеристики, що призначені для функціонування в системах групової і масової комунікації [5, 51]». Отже, як і попередні визначення, наведене також відбиває всі реалії співіснування книжкової та електронної комунікацій.

Очевидно, що в сучасній ситуації визначити межі поняття *електронна книга* є справою неможливою, адже співвідношення між книжковою і електронною комунікацією невпинно змінюються на користь електронної, і ця тенденція зростатиме. Сучасні ж визначення переважно оперують пріоритетом книжкової комунікативної культури: авторське право, незмінність тексту. Можна прогнозувати, що це поняття більшою мірою використовуватиметься в повсякденності, і так і не стане науковим саме тому, що поняття *книга* для людей книжкової культури має зовсім інше семантичне і культурно-історичне наповнення, ніж його вкладають у поняття *електронна книга*. Але це не означає, що таке повсякденне його використання не вплине на функціонування текстів в електронному середовищі. Найімовірніше, в науковому співтоваристві воно закріпиться за пристроями для читання електронних текстів, в яких зберігається хоча б видимість поєднання змісту та форми. Для самих же текстів, що існують в електронному вигляді, більш придатними є поняття *електронний текст*, *електронне видання*, залежно від того, чи має він відповідну редакційно-видавничу обробку та вихідні данні.

Використана література

1. Барышева О.В. Книга в паутине / О.В. Барышева, Р.С. Гиляревский. — М. : НТИ-КОМПАКТ, 2003. — 304 с.
2. Беловицкая А.А. Информация и книга / А.А. Беловицкая // Наука о книге: Традиции и инновации : материалы двенадцатой междунар. науч. конф. по пробл. книговедения: К 50-летию сборника «Книга: исследования и материалы» : Москва, 28-30 апреля 2009 г. : в 4-х ч. — М., 2009. — Ч. 1. — С. 215-219.
3. Гиляревский Р.С. Электронная книга / Р.С. Гиляревский // Книга : Энциклопедия.— М., 1999. — С. 729-730.
4. Динерштейн Е.А. Апология книге / Е.А. Динерштейн // Российское книгоиздание (конец XVIII – XX вв.) : избр. ст. — М., 2004. — С. 11-21.
5. Майстрович Т.В. Электронный документ в библиотеке : науч.-метод. пособ. / Т.В. Майстрович. — М. : Либерия, 2007. — 144 с.
6. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека : пер. с англ. / М. Маклюэн. — М. : Гиперборея, Кучково поле, 2007.— 462 с.
7. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України № 851-іу від 22 травня 2003 р. // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. — 2004. — № 1. — С. 9-12.
8. Прощай, Гуттенберг, прощай, библиотека?// Библиотековедение.— 1999. — № 1.— С. 152-157.
9. Шартье Р. Письменная культура и общество / Р. Шартье. — М. : Новое издательство, 2006. — 270 с.
10. Электронные издания. Основные виды и выходные сведения: ГОСТ 7.83 – 2001 // Библиотека и закон. — 2006. — Вып. 21. — С. 360-372.